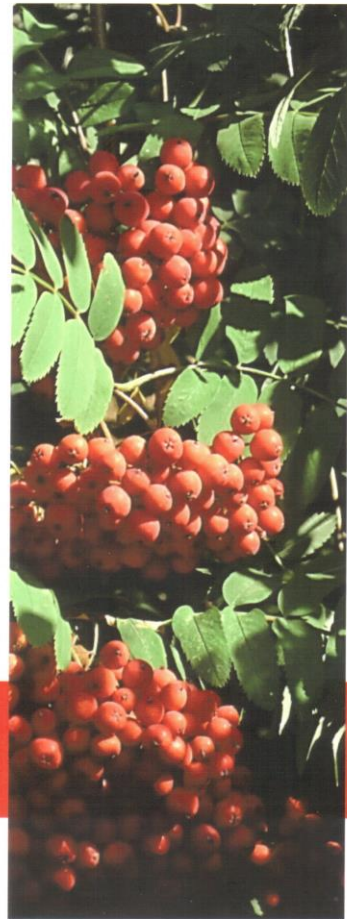

BADANIA NAD TURYSTYKĄ JEDEN CEL, RÓŻNE PODEJŚCIA

Warsztaty z Geografii Turyzmu

Tom 6

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Matylda AWEDYK

Akademia Wychowania Fizycznego
im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu

WIELODYSCIPLINARNE PLANOWANIE TURYSTYCZNE W KONTEKŚCIE BADAŃ NAD PRZYSZŁOŚCIĄ

1. Wstęp

Planowanie jest niezwykle trudnym i niejasnym zjawiskiem do zdefiniowania. Y. DROR (1973) uważa, że planowanie to „proces przygotowania zbioru decyzji umożliwiających podjęcie działań w przyszłości, ukierunkowanych na osiągnięcie określonego celu za pomocą preferowanych środków”. W związku z tym planowanie to w pewnym sensie proces ustanawiania decyzji i kształtowania polityki. Należy brać jednak pod uwagę nie tylko decyzje indywidualne, ale głównie zbiór współzależnych i systemowo powiązanych zagadnień. W związku z tym planowanie nie jest tylko częścią procesu „planowanie ↔ decyzja ↔ działanie”. Co więcej, różnorodne działania, jakie są podejmowane w tym procesie mogą być trudne do oddzielenia od innych, równie silnie wpływających, takich jak negocjacje, kompromis, wybór. Można w takim razie stwierdzić, że „planowanie” powinno zostać odróżnione od „planu”, który jest „zbiorem decyzji umożliwiających działanie w przyszłości” (DROR 1973).

W naukowej literaturze dotyczącej planowania silnie podkreślane jest to, że jednym z podstawowych założeń jest zorientowanie na przyszłość. J. FRIEDMANN (1987) opisuje planowanie jako „działalność dotyczącą przyszłości, wybierającą z przeszłości takie elementy, które są przydatne w ana-

lizie obecnych warunków z punktu widzenia przyszłości – zmiany, jakie mogą zostać wywołane są pożądane i celowe”. Jeśli „kreowanie przyszłości wynika z obecnych działań, to społeczeństwo ma możliwość kontrolowania swojego przeznaczenia”. M.C. HALL (2008) udostępnia także interesującą listę cech planowania, które nawiązują do przyszłości. Według tego autora planowanie:

- nakłada limit na okres czasowy, dla którego projekcja przyszłości może być wykonana, bez utraty praktycznego znaczenia dla obecnych decyzji;
- ustala konieczność kontynuacji analiz planistycznych i oceny przez cały okres planowania;
- sugeruje ustalenie oczekiwanego rozrachunku całkowitego w nawiązaniu do deklarowanej wizji przyszłości;
- przemawia za przyjęciem systemu strukturalnego lub planowania strukturalnego;
- wzmacnia rozważenie elastyczności działań, której poziom musi być proporcjonalny do stopnia niepewności względem zdarzeń w przyszłości.

Ostatnie wydarzenia ekonomiczne i polityczne podkreślają, że turystyka to nie tylko możliwości, ale także ryzyko i niepewność. Nie jest to jednak nic nowego, ponieważ rozwój ruchu turystycznego oraz jego kierunki zawsze były uzależnione od koniunktury gospodarczej. Należy jednak podkreślić, że obecna koncentracja na badaniach ryzyka i niepewności – faktycznych i prawdopodobnych – związanych z terroryzmem, przestępczością, zmianami klimatycznymi, a nawet zmianami technologicznymi jest konieczna po to, by mieć możliwość opracowania pogłębionych teoretycznie ram do zrozumienia tych zjawisk i zdarzeń. Domaganie się planowania w turystyce oraz interwencji rządu w procesach rozwojowych jest typową odpowiedzią na niepożądane efekty wpływu turystyki lub kryzysu. Działania te przejawiają się głównie na poziomie lokalnym, ale również regionalnym i międzynarodowym, dążąc do kreowania regionu turystycznego bardziej atrakcyjnego i konkurencyjnego.

Jak każde planowanie także planowanie turystyczne jest zorientowane na cel, a dążenie do jego osiągnięcia następuje poprzez dopasowanie dostępnych zasobów do potrzeb i wymagań. Kompleksowe planowanie wymaga systemowego podejścia, zazwyczaj obejmującego szereg czynności. Proces ten jest powtarzalny, ciągły, w którym na poszczególnych etapach ulega modyfikacji i udoskonalaniu. Jednocześnie, nawet jeśli dotyczy wąskiego

zagadnienia związanego np. z transportem w turystyce, popytem lub migracjami, w związku z różnorodnością czynników wpływających na zjawisko, wymaga w analizach szerokiego zakresu ekspertyz nawiązujących do różnych dyscyplin i wykorzystujących odmienne techniki badawcze.

Celem głównym niniejszego opracowania jest przedstawienie możliwości wielodyscyplinarnego podejścia do planowania turystycznego w kontekście badań nad przyszłością rozwoju turystyki w Polsce. Wykazano relacje, jakie tworzą się pomiędzy przyjętym podejściem badawczym oraz kryteriami (ekonomicznymi, przestrzennymi, społecznymi i systemowymi) a podejmowanymi działaniami, które są wykorzystywane w analizach przyszłości, czyli prognozowaniem, przepowiadaniem i badaniem eksperckim. Każde z tych działań ma inne założenia podstawowe, korzysta z innych technik oraz dostarcza różnego rodzaju prognoz i inaczej traktuje element niepewności, czyli ryzyko.

Praca ma charakter przeglądowny, w którym istotną rolę odgrywa analiza światowej literatury i podejmowanej dyskusji o zastosowaniu odpowiednich technik badawczych w odniesieniu do planowania oraz scenariuszy rozwoju przyszłych zdarzeń, a także wskazanie zasadności i potrzeby stosowania tych metod w odniesieniu do planowania turystycznego w Polsce.

2. Teoretyczne podstawy planowania przyszłości

Zainteresowanie tym, co może wydarzyć się w przyszłości było analizowane od zarania dziejów. Pierwotnie wiedza na temat tego, co ma się wydarzyć (wróżbiarstwo), była powiązana z wierzeniami religijnymi i z nich czerpała swoje uzasadnienie. Jednak wraz z upływem czasu i rozwojem wiedzy pojawiło się przeświadczenie, że wiedza o przyszłości może być osiągnięta w sposób dojrzały metodologicznie, co wyraźnie zostało potwierdzone przeprowadzonymi po roku 1945 badaniami (SAJDUK 2010). A. KARPINSKI (2009) wyróżnia w historii studiów nad przyszłością trzy główne nurty. Pierwszy z nich to popularny w latach 60. XX w. nurt wizji globalnych. Łączy się on z nazwiskami H. KAHANA i A.J. WEINERA (1967), którzy podjęli próbę opracowania szczegółowej prognozy dotyczącej przyszłej wizji świata. Nurt drugi to przede wszystkim alarmistyczny cykl raportów Klubu Rzymskiego (MEADOWS, RANDERS, BEHRENS 1972). Studia strategiczne reprezentatywne

dla trzeciego nurtu (FALUDI 1973, HENDERSON 1978, PARIS 1982, MASINI 1993, LOWENTHAL 1995, MYERS, KITSUSE 2000, POSTMA 2001, 2013, CORNISH 2005, POSTMA, SPRUYT, CAVAGNARO 2013) stawiają już sobie za cel nie tyle przewidywanie przyszłości, co jej aktywne tworzenie oraz przygotowywanie się do niej. W tym miejscu warto podkreślić, że powyżej opisane zmiany miały swój kontekst historyczny. Po nieoczekiwanym zakończeniu zimnej wojny¹ zmianie uległa zawartość prognoz i studiów strategicznych. Naukowcy w obliczu tak dużej niepewności, chcąc pozostać w zgodzie z powagą własnej profesji, unikali formułowania jednoznacznych prognoz. Lata 70. i 80. XX w. to czas dekonstrukcji, spowodowanej rosnącymi wątpliwościami wobec możliwości obiektywnego poznania oraz dużą ilością chybiomych prognoz (m.in. nieprzewidzenie kryzysu paliwowego czy upadku komunizmu). W latach 80. i 90. poszerzeniu uległo audytorium, ponieważ obok dotychczasowych „konsumentów” prognoz, czyli decydentów politycznych, adresatami stawało się również społeczeństwo.

W Polsce w 1969 r. powstał ośrodek badań nad przyszłością – Komitet Prognoz „Polska 2000”, który instytucjonalnie przypisany był do Polskiej Akademii Nauk. W latach 90. XX w. funkcjonowanie komitetu zostało zdominowane przez demografów, ekonomistów i przyrodników, a jego nazwę w 1995 r. zmieniono na Komitet Prognoz „Polska XXI wieku” (SAJDUK 2010).

W naukach społecznych zostały wyróżnione trzy podstawowe podejścia do przedmiotu badania: **pozytywistyczne, realistyczne i interpretacjonistyczne** (MARSH, FURLONG 2006). Pozytywiści, przyjmujący stanowisko naturalistyczne, stosując agregację danych przy zastosowaniu metod statystycznych, chcieli ustalić związki przyczynowo-skutkowe łączące zjawiska społeczne. Realisci przyjęli występowanie związków pomiędzy zjawiskami społecznymi, które choć istnieją nie są dla badaczy bezpośrednio dostępne. Niemniej zjawiska bezpośrednio nieobserwowalne mają niebagatelne znaczenie dla procesu eksploracji i muszą być uwzględnione w procesie tworzenia teorii. Cechami łączącymi pozytywizm i realizm jest naturalistyczna ontologia oraz założenie o istnieniu związków przyczynowych. Podejście

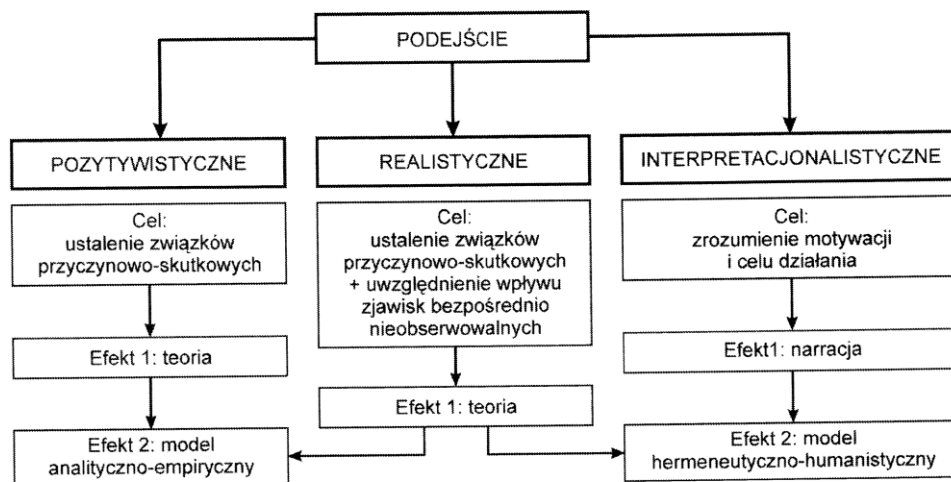
¹ Zimną wojną nazywa się globalny konflikt, który powstał po II wojnie światowej (wówczas określenie to weszło do powszechnego użytku). Zimna wojna rozpoczęła się po II wojnie światowej jako konflikt między ZSRR a światem demokracji zachodnich, jednak stopniowo front konfrontacji rozszerzył się i zróżnicował. W tym okresie zimna wojna charakteryzowała się silnym, choć zmieniającym napięciem politycznym, wyścigiem zbrojeń, konfrontacją ideologiczną i wojną psychologiczną, walką o wpływy na terenach peryferyjnych z punktu widzenia głównych protagonistów oraz instrumentalnym traktowaniem wymiany handlowej i kulturalnej, przy jednoczesnej powściągliwości w działaniach wojskowych (encyklopedia.pwn.pl; 2015).

interpretacjonistyczne jest zupełnie różne od pozostałych dwóch. Jego celem jest ustalenie znaczenia, jakie ma dla uczestników ich postępowanie, czyli zrozumienie ludzkich motywacji i sensu działania. Stanowisko to zakłada brak możliwości obiektywnego zdobycia wiedzy, przyjmuje dyskursywny wymiar rzeczywistości – jest antynaturalistyczne. Tak jak wynikiem postępowania w badaniach pozytywistycznych i realistycznych jest teoria, w postępowaniu interpretacjonistycznym można mówić o nowej opowieści, w której obowiązującą narrację można zastąpić inną (SAJDUK 2010).

Powyższy trójczłonowy podział podejścia do przedmiotu badań można by w prosty sposób zredukować do diady (SAJDUK 2010). Obejmowałaby ona z jednej strony teorie związane z modelem analityczno-empirycznym, z drugiej z modelem hermeneutyczno-humanistycznym. W takim układzie stanowiska pozytywistów i realistów, ze względu na ich naturalistyczną orientację byłyby bliższe modelowi analityczno-empirycznemu; natomiast opowiedzenie się za dyskursywną definicją prawdy umieszcza postmodernistów w ramach modelu hermeneutyczno-humanistycznego. W modelu pierwszym (KRAUZ-MOZER 2009) „możliwe jest prawdziwe wyjaśnienie mechanizmu zachodzącego zjawiska, a także jego predykcja, zaś prawo, które tę relację opisuje zostaje uznane za podobne pod względem statusu do praw nauki, które zawsze i wszędzie zachowują ważność”. Natomiast w modelu hermeneutyczno-humanistycznym znaczenie procesu formułowania prognoz jest wysoce problematyczne, ponieważ model ten widzi cele nauki nie jako **wyjaśnianie**, ale opis i **interpretację** zjawisk społecznych, prowadzące do rozumienia usprawniającego komunikację. Z możliwych interpretacji wybieramy tę, która pozwala nam **lepiej** zrozumieć „inne”, ale nigdy nie dlatego, że jedna teoria jest prawdziwa a inna fałszywa. Naczelnym celem tak uprawianej nauki jest zrozumienie, a nie poszukiwanie regularności, które umożliwiłyby formułowanie praw.

Nie jest to jednak podział jednoznaczny. Podejście realistów, uwzględniające zjawiska trudne do bezpośredniej obserwacji, jest również przyczynkiem do tworzenia teorii nie tylko wyjaśniających związki przyczynowo-skutkowe, ale mających na celu zrozumienie motywacji i sens postępowania, które może skutkować konkretnymi rozwiązaniami w przyszłości. Dlatego efektem podejścia realistycznego mogą być również modele hermeneutyczno-humanistyczne (rys. 1).

WIELODYSCIPLINARNE PLANOWANIE TURYSTYCZNE W KONTEKŚCIE BADAŃ NAD PRZYSZŁOŚCIĄ

Rys. 1. Naukowe podejście do przedmiotu badania w naukach społecznych
 Źródło: opracowanie własne na podstawie D. MARSH, P. FURLONG (2006)

3. Prognozowanie, przepowiadanie, badanie eksperckie

Nawiązując do teorii Platona można stwierdzić, że podstawowym celem nauk o przyszłości (do których odnosi się również planowanie) jest opowiedzenie o przyszłości w sposób przekonujący. We współczesnym języku pociąga to za sobą budowanie jednego lub więcej scenariuszy (KHAN, WIENER 1967). Scenariusze mogą być scharakteryzowane na podstawie, wydających się prostymi, kryteriów ilościowych (np. niski lub wysoki przyrost ekonomiczny, wysokie lub niskie ceny energii), albo poprzez kryteria jakościowe (m.in. globalizacja i regionalizacja, polityka scentralizowana i regionalna). Rezultatem ma być zbiór kontrastujących ze sobą obrazów dotyczących przyszłości, bardziej zorientowanej na proces rozwoju „historii przyszłości” lub obie wersje.

W celu usystematyzowania badań nad przyszłością, w kontekście wykorzystywanych technik badawczych, warto wziąć pod uwagę trzy formy działań, jakie są podejmowane przy ich wykorzystywaniu, są to: **prognozowanie**, które zazwyczaj opiera się na modelach formalnych, takich jak ekstrapolacja demograficzna lub ekonomiczna; **przewidywanie**, oparte na obrazach *science-fiction*, metaforach, analogii historycznej i zdarzeń oraz

badanie eksperckie, prowadzone na podstawie debat medialnych i wiedzy ekspertów. Każde z tych działań ma inne założenia podstawowe (odpowiednio aktywowane przez dane ilościowe, wyobrażenie lub opinię), korzysta z innych technik, dostarcza różnego rodzaju prognoz i inaczej traktuje element niepewności – ryzyko (COLE 2007). Większość podejść do kwestii studiów nad przyszłością obejmuje w pewnym stopniu wszystkie trzy zakresy działania nawet w sytuacji, gdy istotne wydaje się podkreślenie zastosowania odpowiedniej techniki. Jako przykład może służyć większość ekonometryków i demografów, którzy używają własnego osądu i oczekiwań, a następnie przenoszą to i udoskonalają w modelach ekstrapolacyjnych. Każde z przytoczonych działań – tj. prognozowanie, przewidywanie, badanie eksperckie – wymaga odpowiednich umiejętności i odwołuje się do różnego rodzaju odbiorców. Politycy wydają się preferować mierzalne prognozy, takie jak oferuje ekstrapolacja – przyszłość dla ogółu społeczeństwa często zawiera twórcze obrazy w formie wizualnej lub słownej, a grupy biznesowe zazwyczaj faworyzują możliwość partycypacji w sondażu, dyskusji i kreowaniu scenariuszy przyszłości. Prognostycy zazwyczaj koncentrują się na ograniczonym zakresie zagadnień, dla których istnieją „twarde” dane znajdujące się w statystykach rządowych i jedyne w domyśle stawiają na czynniki „miękkie”. W przeciwieństwie do tego podejścia te same „miękkie” czynniki mogą być siłą napędową w przewidywaniu lub sondażach. Specyfika każdego z tych trzech działań, mieszanka wykorzystywanych technik odzwierciedla wiele kwestii, takich jak: tematyka, którą należy uwzględnić, orientację/perspektywę, filozofia nie tylko badacza, ale także przewidywanych odbiorców (COLE 2007). Różnice te przedstawiono w tab. 1.

Przez swoją strukturę modele analityczno-empiryczne próbują wyjaśnić możliwie jak najwięcej przy najmniejszej liczbie zmiennych, co czyni je z pozoru prostymi i deterministycznymi. Z kolei modele hermeneutyczno-humanistyczne prezentują się jako nieprecyzyjne i niewyraźne. Niestety wydaje się, że trudno jest znaleźć wspólny grunt dla obu podejść, nawet jeśli miałyby to wzmocnić prognozowanie i badania nad przyszłością. Trendy i powiązania statystyczne umożliwiają wgląd w historyczne i obecne struktury oraz procesy, na których jest konstruowana ograniczona wizja przyszłości, nawet jeśli jej nie determinują. Dlatego istotne jest rozwijanie modeli heurystycznych w celu scalenia danych ilościowych i jakościowych, pomysłów i projektów ich zastosowania. Obecnie badania nad przyszłością muszą być zdefiniowane przez cele, kompetencje, zainteresowanie problemem

zarówno autorów, jak i odbiorców. W istocie metody stały się narzędziem do organizacji, syntez, komunikacji pomiędzy zróżnicowanymi ideami, informacjami i intencjami.

Tab. 1. Zestawienie działań i technik badawczych w naukach o przyszłości

Cecha	Działanie		
	prognozowanie	przewidywanie	badanie eksperckie
Podstawa (punkt wyjścia)	zmienne „twarde” – dane statystyczne	teoria, obecne i historyczne wydarzenia (zagadnienia); wyobrażenia	reprezentatywny punkt widzenia poszukiwany przez uczestników
Zmienne	ograniczona liczba wymiernych zmiennych	zmienne wybrane	zmienne zróżnicowane
Przeszłość	statystyczna estymacja zmian historycznych	wyjaśnianie historycznych procesów	doświadczenie uczestników
Przyszłość	ekstrapolacja trendów	stylizowane opowiadanie historii	badanie oczekiwań uczestników
Rezultat	wąski zakres prawdopodobieństw dla przyszłości	różnorodność wielorakich scenariuszy przyszłości	zestaw pożądaných scenariuszy przyszłości
Niepewność	statystycznie niepewne	prawdopodobieństwo w zakresie ogólnym	zróżnicowanie pomiędzy scenariuszami
Odbiorca	decydenci publiczni	ogół społeczeństwa	otoczenie biznesu

Źródło: opracowanie własne na podstawie S. COLE (2007).

Jest oczywiste, że nawet jeśli badania nad przyszłością są skoncentrowane na konkretnych kwestiach planistycznych, niezbędny jest szeroki zasięg ekspertyz. Dlatego można uznać, że większość badań nad przyszłością jest przedsięwzięciem integrującym i warto zidentyfikować wiedzę i kompetencje, jakie różne dziedziny naukowe mogą wnieść w dorobek planowania (np. prognostycy używają metod ekonometrycznych w celu stworzenia wąskich, krótkoterminowych projekcji, podczas gdy antropolodzy stosują różne techniki etnograficzne, aby odkryć obawy i wizje przyszłości różnych społeczności – por. V. RAZAK 2000). Wkład ten jest przedstawiony i podsumowany w tab. 2, która ukazuje typy informacji dostarczane przez prognozowanie, nauki o przyszłości, *science-fiction*, inżynierię oraz nauki ścisłe, planowanie, historię, antropologię i nauki polityczne. Przedstawia również potencjalne ograniczenia ich zastosowania.

Tab. 2. Udział wybranych metod i dyscyplin naukowych w badaniach nad przyszłością

Metoda/ dyscyplina	Udział	Zakres czasowy
Prognozowanie	krótkoterminowe prognozowanie oparte na niedalekiej przeszłości i politycznej akceptacji	bliska przeszłość i przyszłość
Badanie eksperckie	strukturalne holistyczne wizje ukształtowane, aby promować silne zmiany strategiczne	teraźniejszość i średnio-daleka przyszłość
<i>Science-fiction</i>	żywe obrazy będące kombinacją przestarzałych rozwiązań instytucjonalnych i nowo powstających technologii	odległa przyszłość
Inżynieria i nauki ścisłe	specyficzne zastosowania w trendach i przełomach technologicznych	bliska i średniodaleka przyszłość
Planowanie	urzeczywistnianie polityki uzależnionej od struktur instytucjonalnych, przedsięwzięć i możliwości	teraźniejszość i bliska przyszłość
Historia	obserwacja wpływu precedensów z odległej przeszłości na niedaleką przyszłość	zmiennie przeszłości i najbliższa przyszłość
Antropologia	analiza obaw i wniosków z poziomu różnych społeczności i grup etnicznych	odległa przeszłość, teraźniejszość, niedaleka przyszłość
Nauki polityczne	obserwacja narodowych i międzynarodowych struktur oraz procesów	bliska i średniodaleka przyszłość

Źródło: opracowanie własne na podstawie S. COLE (2007).

4. Wnioski

Specyfika ruchu turystycznego wskazuje na to, że w dużym stopniu jest to zjawisko nieprzewidywalne. Element ryzyka oraz pojawienie się nowych trendów są czynnikami, które powinny być brane pod uwagę przy planowaniu przyszłych kierunków rozwoju. Na podstawie przeprowadzonych analiz można wysunąć następujące wnioski:

1. Wizje przyszłości turystyki i ruchu turystycznego obecnie opierają się na metodach zaczerpniętych z nauk ekonomicznych. Tworzą one linearne, bazujące na danych statystycznych modele analityczno-empiryczne, które mają mieć zastosowanie do przyszłych wydarzeń. Tego typu konstruowanie prognoz jest niepełne, ponieważ nie zakłada zdarzeń bezpośrednio nieobserwowalnych i bezprecedensowych.

2. Istotnym elementem w planowaniu turystycznym jest podejście realistyczne i interpretacjonalistyczne. Uwzględnienie zdarzeń bezprecedensowych i nowych trendów, dostrzeżenie motywacji i celu działań oraz zrozu-

mienie podejmowanych decyzji przez turystów, przedsiębiorstwa turystyczne, narodowe i regionalne organizacje turystyczne, a także destynacje mają wpływ na kształt turystyki w przyszłości.

3. Badania naukowe dotyczące turystyki mają charakter interdyscyplinarny. Odnosi się to nie tylko do zjawisk przeszłych i obecnych, ale także do tych, które mają szansę dopiero zaistnieć. W związku z tym stosowanie technik i metod naukowych w badaniach nad przyszłością powinno nawiązywać nie tylko do nauk ścisłych, ale również społecznych, dając interdyscyplinarny pogląd i wyniki. Nawet jeśli planowanie przyszłości w turystyce skupia się na jednym konkretnym zagadnieniu, takim jak np. transport, migracje turystyczne czy popyt, w analizach niezbędny jest szeroki zakres ekspertyz.

4. Zjawiska ryzyka i niepewności, które są nieodłącznymi elementami badań na przyszłość powodują, że żadna „przepowiednia” lub „wizja” przyszłości nie jest wystarczająco dobra pod względem sprawdzalności. Rozwiązaniem jest utworzenie kilku alternatyw przyszłości (planowanie scenariuszowe), które będą nawiązywały do efektów, jakie zamierza się osiągnąć. Ponieważ przyszłość może być rezultatem działań zmierzających do osiągnięcia pewnego zamierzonego stanu, jej planowanie nie może opierać się na postulowaniu i kształtowaniu samej wizji tego, jak ona powinna wyglądać, ale przede wszystkim na odpowiednim działaniu, które może do stanu pożądanej przyszłości doprowadzić.

Obecnie główną przeszkodą w stosowaniu w praktyce planowania scenariuszowego jest brak wiedzy i umiejętności zarówno w środowisku naukowym, jak i biznesowym w zakresie stosowania metod i technik, które są podstawą nauk o przyszłości. Planowanie turystyczne oraz opracowywane strategie nadal opierają się na prognozach liniowych będących analizą obecnych trendów i możliwości, a nie przyszłych potrzeb. Nie zakładają one elementu ryzyka, niepewności, które może gwałtownie spowodować, że obrany kierunek rozwoju (jeden) nie ma dalszej możliwości powodzenia. Alternatywy jednak brak.

Bibliografia

- COLE S., 2007, *Dare to Dream: Bringing Futures into Planning*, „Journal of the American Planning Association”, 67 (4), s. 372–383.
- CORNISH E., 2005, *Futuring: The Exploration of the Future*, World Future Society, Bethesda.
- DROR Y., 1973, *The planning process*, *International Review of Administrative Sciences*, 29 (1), s. 46–58.

- encyklopedia.pwn.pl; 04.2015.
- FALUDI A., 1973, *Planning Theory*, Pergamon Press Ltd., Oxford, UK.
- FRIEDMANN J., 1987, *Planning in the Public Domain: From Knowledge to Action*, Princeton University Press, Princeton.
- HALL M.C., 2008, *Tourism Planning: Policies, Processes and Relationships*, Pearson Education Ltd., Essex.
- HENDERSON H., 1978, *Alternative Futures: The End of Economics*, Berkely Windhover Books, New York.
- KARPIŃSKI A., 2009, *Co trzeba wiedzieć o studiach nad przyszłością*, Warszawa, s. 30–33.
- KHAN H., WIENER A., 1967, *The year 2000*, Macmillan, Londyn.
- KRAUZ-MOZER B., 2009, *Politologia z punktu widzenia metodologii sensu largo* [w:] A. Antoszewski, A. Dumała, B. Krauz-Mozer K. Radzik (red.), *Teoretyczne i metodologiczne wyzwania badań politologicznych w Polsce*, Lublin, s. 11–26.
- LOWENTHAL D., 1995, *The forfeit of the future*, „Futures”, 27 (4), s. 385–395.
- MARSH D., FURLONG P., 2006, *Skóra, a nie sweter: ontologia i epistemologia w politologii*, [w:] D. Marsh, G. Stoker (red.), *Teorie i metody w naukach politycznych*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 408–414.
- MASINI E., 1993, *Why Futures Studies?*, Grey Seal Books, London.
- MEADOWS D.H., MEADOWS D.L., RANDERS J., BEHRENS W.W. III, 1972, *The Limits to Growth. A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*, Universe Books, New York.
- MYERS D., KITSUSE A., 2000, *Constructing the future in planning: A survey of theories and tools*, „Journal of Planning Education and Research”, 19, s. 221–231.
- PARIS C., 1982, *Critical Readings in Planning Theory*, Pergamon Press Ltd., Oxford UK.
- POSTMA A., 2001, *An approach to for integrated development of quality tourism*, [w:] N. Andrews, S. Flanagan, J. Ruddy (red.), *Tourism Destination Planning*, 10 Jubileuszowa Konferencji ATLAS, *Tourism, innovation and regional development*, Tourist Research Center, Institute of Technology, Dublin.
- POSTMA A., 2013, *Anticipating the future of European tourism*, [w:] A. Postma, I. Yeoman, J. Oskam, *The Future of European Tourism*, European Tourism Futures Institute, Leeuwarden, s. 290–305.
- POSTMA A., SPRUYT E., CAVAGNARO E., 2013, *Sustainable Tourism 2040. A Manifesto*, European Tourism Futures Institute, Leeuwarden.
- RAZAK V., 2000, *Anticipatory anthropology*, „Futures”, 27 (4), s. 717–729.
- SAJDUK A., 2010, *Czy w nauce o stosunkach międzynarodowych możliwe jest efektywne prognozowanie?*, www.omp.org.pl/artykul.php?artykul=274; 04.2015.

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

ISBN 978-83-7969-831-8

9 788379 698318